

УДК 82.09

**ВЫТОКИ ЖАНРУ БЕЛАРУСКОЙ «ВАЕННАЙ» АПОВЕСЦІ
Ў ТВОРЧАСЦІ М. ГАРЭЦКАГА****Т.Р. БАГАРАДАВА***(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Аналізуецца творчасць класіка беларускай літаратуры М. Гарэцкага на прыкладзе «вялікага эпаса» пісьменніка. Выяўляюцца літаратурныя сувязі і паралелі творчасці аўтара ў межах беларускай літаратуры, разглядаецца ўплыў літаратурна-генетычных сувязей у дачыненні да класікаў рускай літаратуры Л. Талстога і Ф. Дастаеўскага. Паказваецца пераемнасць традыцый і ўплыў М. Гарэцкага на творчасць беларускіх пісьменнікаў, блізкіх па тэматыцы, якія тварылі ў межах розных гістарычных часоў. Робіцца аналіз творчасці класіка з мэтай выяўлення яго наватарскай ролі ў станаўленні і развіцці жанру беларускай «ваеннай» аповесці.

«Вялікі эпас» М. Гарэцкага разнастайны ў творча-выяўленчым плане. У артыкуле раскрываецца вядучая роля пісьменніка ў станаўленні рэалістычнага накірунку беларускай ваеннай прозы. М. Гарэцкі – адзін з першых пісьменнікаў, хто адзначаў разбуральны ўплыў інстытута грамадства на індывідуальную свядомасць. Падкрэсліваючы дэструктывізм вайны, аўтар паказаў яе разуменне з пункта погляду простага ўдзельніка. Пісьменнік першы ў беларускай літаратуры ўвёў у прозу вобраз самадастатковага інтэлігента-адраджэнца на вайне. М. Гарэцкі – пісьменнік-гуманіст, творчасць якога цалкам прасякнута антываенным пафасам і верай у моц роднай зямлі, што з'яўляецца адной з жыватворных крыніц існавання яе народа.

Уводзіны. Кожны аўтар стварае ў літаратуры свае адметныя тэмы, прапагандуючы пэўныя эстэтычныя каштоўнасці. Пісьменнік творыць у кантэксце сваёй эпохі, а рэалізм сучаснасці з'яўляецца асновай усялякага творчага працэсу. Аднак у галіне мастацкай літаратуры існуюць паралелі з мінулым накопленым вопытам – так званыя ўнутрылітаратурныя сувязі, якія непасрэдна ці часам апасродкавана ўплываюць на творчую манеру кожнага мастака.

Аналізуючы праблемы традыцый і наватарства, даследчык В. Локун падкрэслівае, што «параўнальна-гістарычны і тыпалагічны аналіз дазваляе спасцігнуць новыя заканамернасці літаратурнага працэсу ўцэлым і разам з тым зразумець заканамернасці развіцця мастацкага вопыту асобнага пісьменніка» [1, с. 4]. У гэтым плане даследчык М. Пруткоў вылучае розныя тыпы літаратурных сувязей: «простыя, элементарныя відавочныя – гэта ўплывы, вучнёўства, пераймальніцтва, водгукі або перапевы ці пераклічкі матываў, тэм, сюжэтаў і вобразаў. І сувязі больш складаныя, генетычныя – апасродкаваныя, прыхаваныя, якія не заўсёды ўсведамляюцца самім пісьменнікам» [2]. Даследчык М. Храпчанка лічыць першаснымі менавіта гістарычна-генетычныя сувязі, якія адлюстроўваюць «фух літаратуры, змену адных літаратурных з'яў іншымі, іх узаемадзеянне і ўнутраныя супярэчнасці..., гістарычную пераемнасць літаратурнага развіцця» [3].

Беларуская літаратура канца XIX – пачатку XX стагоддзя была арыентавана на нацыянальнае адраджэнне і прапагандавала сацыяльную роўнасць чалавека. Тэма народнай і індывідуальнай свабоды была цэнтральнай як для крытычнага рэалізму В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча, так і для рамантычнага напрамку творчасці М. Багдановіча, Я. Купалы, Я. Коласа. Праблемы выражэння нацыянальнай незалежнасці і вызваленчай барацьбы, супярэчнасцей паміж інстытутам дзяржавы і чалавекам, адлюстраваныя «вялікім эпасам» М. Гарэцкага, патрабуюць дэталёвага разгляду ў кантэксце беларускай «ваеннай» аповесці, з'яўляючыся яе арганічным вытокамі.

Асноўная частка. М. Гарэцкі ўвайшоў у беларускую літаратуру як пісьменнік эпічнага пачатку, талент якога ў крытыцы яшчэ ў дастатковай ступені не раскрыты. Побач з творами малой эпічнай формы, што з'явілася падмуркам для далейшай творчасці, аўтару належыць цэласны цыкл аповесцей: «У чым яго крыўда?», «Меланхолія», «Ціхая плынь», да якога прымыкаюць дакументальна-мастацкія запіскі «На імперыялістычнай вайне». Характэрна, што ў творах, за выключэннем «Ціхай плыні», дзейнічае галоўны герой Лявон Задума, вобраз якога мае аўтабіяграфічную аснову. У аповесцях узаўважваюцца паслядоўныя этапы духоўнай эвалюцыі Задумы: у перыяд вучобы ў вучылішчы («У чым яго крыўда?»), у час працы землеўладальнікам («Меланхолія»), і, нарэшце, у гады знаходжання ў войску і на фронце («На імперыялістычнай вайне»).

Апошні твор (поўная назва «На імперыялістычнай вайне. Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы») стаў характэрным этапам для творчасці пісьменніка, паклаўшы пачатак вызначэнню новага жанру беларускай літаратуры – «ваеннай» аповесці.

М. Гарэцкі дадзеным творам акрэсліў адну з «ліній» беларускай рэалістычнай прозы – паказ індывідуальнага светаўспрымання ў дачыненні да грамадства. Письменніка вызначае рэалістычны падыход у адлюстраванні трагічнасці народнага быцця і паказе ваенных падзей: «Задумаўся я і над прамовай камандзіра. Няўжо можна ўгаварыць салдата ісці на вайну з натхненнем, каб абараняць якую-небудзь Сербію?... Ну і трапіў я ў заваруху!» [4, с. 208].

Імя стваральніка нацыянальнай прозы савецкай крытыкай доўгі час замоўчвалася. Значэнне яго творчасці прыніжалася, творы выдаваліся з цяжкасцю. Кніга «На імперыялістычнай вайне» была, аднак, вядома савецкаму чытачу. Гэтай кнігай пісьменнік вызначыў, паводле меркавання В. Локун, «крытычна-рэалістычны “аб’ектывавана-дакументальны” накірунак» [1, с. 9] развіцця беларускай прозы.

Дадзены накірунак быў плённа працягнуты В. Быкавым. Творы апошняга да 70-х гадоў (да апавесці «Сотнікаў») набліжаны да творчасці М. Гарэцкага сваім адлюстраваннем паглыбленага псіхалагізму вайны, прапушчанага праз асабістае ўспрымання радавога яе ўдзельніка. У творчасці абодвух аўтараў пры раскрыцці характараў-тыпаў варта знаходзіць псіхалагізм Л. Талстога, з «Вайной і мірам» якога, напрыклад, В. Быкаў, па словах В. Локун, «прайшоў праз усю вайну» [1, с. 9].

Для М. Гарэцкага характэрны маральна-філасофскі пошук ісціны праз прымат індывідуальна-этычнага пачатку. Менавіта таму аўтар абраў для выражэння сваіх эстэтычных ідэалаў дакументальнае апавяданне (твор напісаны ў форме дзённіка – запісак салдата). Письменнік з’явіўся наватарам, увёўшы ў беларускую літаратуру вобраз героя-інтэлігента, чалавека актыўнай жыццёвай пазіцыі і вялікіх духоўных запатрабаванняў. Галоўнае крэда М. Гарэцкага як пісьменніка-гуманіста выяўляецца ў асуджэнні анты-народнай, несправядлівай вайны: «...Хутчэй бы ўжо закончылася гэтае пекла!» – прашу я невядомую моц... Хаваюся за сценку. «Дзе ж нашы галоўныя сілы?» – стогнуць там запаснікі. Усе яны хочуць жыць, вярнуцца дадому, карміць свае сем’і і весці гаспадарку. А я аслупянеў, страціў яснасць думкі і пачуццё воінскага абавязку...» [4, с. 231 – 232].

Герой М. Гарэцкага – Лявон Задума – асоба самавызначальная, якая атаясамлівае сябе ў акаляючым свеце. Ідэя «індывідуальнага сумлення», якую прапагандуе М. Гарэцкі ўслед за Ф. Дастаеўскім, займае першаснае месца ў «вялікім эпасе» аўтара: «У думках маіх пранеслася, як аднойчы, гуляючы за горадам, я... ўбачыў сабаку, які паміраў. Вочы ў таго сабакі былі, як і ў чалавека, калі ён вельмі пакутуе ад болю і безнадзейнасці, адчуваючы, што... гэта смерць... Такі ж погляд кінуў на мяне зараз і Таўстоў, бамбардзір... першай гарматы... Гэтая смерць цяжка ўразіла мяне...» [4, с. 231].

Эстэтыка і навацыі М. Гарэцкага з’явіліся адным з падмуркаў для стварэння «лейтэнанцкай прозы». Так у беларускай літаратуры В. Быкаў пашырыў і ўдасканаліў іх, бо герой апошняга вызначаецца глыбінёй характару, дамінантай маральнага пошуку і выбару («Сотнікаў», «Дажыць да світання», «Знак бяды», «Аблава», «Сцюжа» і інш.). Герой-інтэлігент В. Быкава (настаўнік Мароз) як прадстаўнік савецкай школы ідзе да немцаў з мэтай падтрымаць у сваіх выхаванцаў дух веры ў людзей. У гэтым бачацца паралелі з «талстоўскім» светаўспрыманням: герой В. Быкава – асоба больш рэфлексійная, самадастатковая.

М. Гарэцкі стаіць ля вытокаў эпасу, адной з галоўных ідэй якога стала вызначэнне паняццяў асобы і індывідуальнай свядомасці. Яны з’явіліся першапачатковымі ў пабудове эстэтыкі В. Някрасава, пазней ў беларускай літаратуры – В. Быкава, А. Адамовіча, В. Казько. Так, В. Быкаў не раз падкрэсліваў, што яго цікавіць у першую чаргу «...не сама вайна, ... але галоўным чынам унутраны свет чалавека, магчымасці яго духу» [5]. Менавіта М. Гарэцкі, пазней В. Быкаў, а ў замежнай літаратуры Р. Олдзінгтон і асабліва Э. Хэмінгвэй з пэўнымі намаганнямі, але захавалі паняцце асобы.

Герой М. Гарэцкага не падрыхтаваны да ваенных дзеянняў (Хомка з апавесці «Ціхая плынь»): «Вайна застала нечакана: каго ў полі, каго на сенакосе, – і адгукнуліся на страшную вестку неак легкадумна, нават весела» [4, с. 190]; таксама першапачаткова і Лявон Задума: «Вайна? Адкуль? Якая? Верагодна, нейкая недарэчнасць, – шчыра быў здзіўлены і я...» [4, с. 207]. Так і восемнаццацігадовы Глечык у В. Быкава. Героі жывуць «сёння», тут і зараз – у палоне падкрэслена неэстэтычных дэталей вайны і смерці: «...Прама каля акова фельчар з чырвоным крыжам на рукаве і сам паранены запіхваюць сінія брудныя вантробы назад пад гімнасцёрку» [4, с. 250]. Менавіта ў палоне ваеннай антыэстэтыкі, паводле сцвярджэння М. Гарэцкага, адбывалася расчалавечванне асобы, лёс якой трагічны па сваёй сутнасці: «У хатах панавала туга... Безнадзейная вайна навісла над усімі, быццам хмара... Не магла выратаваць вымушаная набожнасць дзядоў і бабак. У царкве было пуста...» [4, с. 190].

Кніга М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне» ўзнікла як першы мастацкі летапіс вайны. У выніку неспрыяльных абставін класічны твор, надрукаваны толькі ў 1926 годзе, з цяжкасцю знаходзіў сваю аўдыторыю. Між тым апавесць з’яўляецца тыповым творам, што належыць да літаратуры «згубленага пакалення», да вопыту якой нацыянальная літаратура звярнулася толькі ў 50-я гады XX стагоддзя.

Дадзены твор М. Гарэцкага стаў выключэннем у асяроддзі савецкай літаратуры 20 – 30-х гадоў XX стагоддзя, звернутага да ўхвалення «дасягненняў» Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 года. Письменнік адлюстраванне не асабліва сціплай папулярнай у той час калектыўнай свядомасці, а самабытнасць і адчуванасць

асобы, самарэалізацыю «Я» героя. З аднаго боку, герой М. Гарэцкага – асоба трагічная, якая перажывае разлад з грамадствам; з другога – адчувае сваю неабходнасць разумення і асэнсавання ваенных падзей, асаблівай іх наступстваў.

Такім чынам, пачынаючы з М. Гарэцкага, уся рэалістычная літаратура пра вайну (К. Чорны, Я. Брыль, В. Быкаў, А. Адамовіч, В. Казько) базавалася на талстоўскім вымярэнні па крытэрыях канкрэтнай праўды і адкрытасці. Па словах А. Адамовіча, менавіта гэтая талстоўская мера праўдзівасці і маральнасці «...служыла для шматлікіх літаратур і пісьменнікаў выратавальнай мерай – для тых, хто адрываўся ад рэальнасці, або, наадварот, апускаўся ў яе бруд...» [6].

Рэалістычная проза М. Гарэцкага – гэта напружаная думка, дыялог, дыспут, сутыкненне поглядаў; стыль апавядання – гранічна натуралістычны (як і ў астатніх пісьменнікаў «згубленага пакалення» – айчынных і заходніх): «...Колькі ж там было параненых!.. Стогны, кроў... Гляджу, ля самай сцяны ляжыць нехта з жоўтымі зубамі, вышчэрыўшы іх ад болю... Вантробы ў яго былі ссечаныя асколкам гранаты...» [4, с. 231]. Вайна ўспрымалася пісьменнікам як несупыннае разбурэнне, кроў, смерць. Адсюль – яго адчай і крык душы (праз вонкавую бяспасцасць): «За што? – праз слёзы і так ціха, што самога сябе не чуе, пытаецца Хомка. – За што? Шэпча ён усё цішэй і цішэй. Вострая крыўда, распач раздзіраюць сэрца» [4, с. 197 – 198].

Пачынаючы з М. Гарэцкага ў беларускай літаратуры і А. Барбюса – у заходняй, ваенная проза анатаміруе працэс духоўных пераўтварэнняў героя, працэс дэрамантызацыі чалавека на вайне, які характэрны для ўсёй еўрапейскай ваеннай прозы XX стагоддзя. У М. Гарэцкага чытаем: «Пасля абеду загадалі мне схадзіць... на медыцынскі агляд... Ідучы туды, я меркаваў, як дзіця: «А раптам знойдуць у мяне якую-небудзь хваробу ў грудзях – і забракуюць... Паеду назад! Якое шчасце!» [4, с. 210]; «Параненыя пехацінцы паўзлі і паўзлі з кустоў да ручая. «Паганая вайна!» – стогне адзін» [4, с. 222]. Пазнейшая дэрамаізацыя і дэрамантызацыя прасочваецца ў дакументальна-мастацкіх творах савецкай ваеннай прозы А. Адамовіча, Я. Брыля, У. Калесніка, С. Алексіевіч. У творах гэтых аўтараў, па словах В. Локун, «відавочна традыцыя «згубленага пакалення», традыцыя М. Гарэцкага – толькі ўжо абноўленая новымі талентамі, новым гістарычным часам, новымі эстэтычнымі задачамі» [1, с. 33].

Ісцінамі вайны жылі былыя франтавікі: В. Быкаў, Я. Брыль, І. Шамякін, І. Навуменка, А. Кулакоўскі, А. Адамовіч і інш. Хоць аптымізм перамогі прысутнічаў у творчасці гэтых аўтараў, аднак усе яны належалі да «забітага пакалення». Яно было народжана ў 20-я гады і забіта ў 1941 – 1945 гадах. Паводле статыстыкі тры чалавекі са ста з дадзенага пакалення засталіся жывымі пасля той вайны. Пра гэты факт слухна сказаў В. Быкаў: «Я належу да забітага пакалення» [7]. Так ужо склаўся лёс беларускіх пісьменнікаў: калі не забіты, дык рэпрэсаваны і закатаваны як М. Гарэцкі і яго пакаленне 30-х гадоў.

Другой лініяй у творчасці М. Гарэцкага стала лінія паказу народнай свядомасці, лёсу народа, яго мінулага і сучаснасці. Яна была паспяхова працягнута К. Чорным, якога даследчыкі называюць стваральнікам рэалістычна-псіхалагічнага напрамку ў беларускай «ваеннай» прозе (асабліва яркая гэта прасочваецца ў пазнейшых творах аўтара пра вайну).

Творчасць М. Гарэцкага прасякнута пафасам барацьбы за ідэі нацыянальнага адраджэння, крыніцай мацавання духу для якога аўтар лічыў сувязь чалавека з роднай зямлёй і прыродай («Камароўская хроніка»). Пісьменнік у першую чаргу намагаўся выявіць схаваную духоўную моц і лепшыя маральныя якасці простага чалавека, які трапляе ў разнастайныя сітуацыі, у тым ліку і нязвыклыя (як на вайне).

Э.М. Рэмарк у эпіграфе да рамана «На заходнім фронце без змен» адзначае, што яго кніга – гэта «... толькі спроба расказаць пра пакаленне, якое згубіла вайна, пра тых, хто стаў яе ахвярай, нават калі выратаваўся ад снарадаў» [8]. Асоба апавядальніка ў М. Гарэцкага індывідуалізаваная, псіхалагічна заглыбленая, бо для аўтара галоўным было перадаць агульную маральную атмасферу вайны, яе «бездухоўнасць» менавіта з пункта погляду канкрэтнага чалавека: «Заб'юць цяпер... Ну і чорт яго бяры, такое жыццё, – не шкада... А наогул – усё нядобра, мязотна, цяжка...» [4, с. 324].

С. Дубавец зазначае, што «М. Гарэцкага трэба шукаць дзесьці паміж Акутагавам і Камю» [9], падкрэсліваючы знаходжанне элементаў экзістэнцыяльнай літаратуры ў творчасці аўтара. Л. Корань выказваецца адносна М. Гарэцкага больш памяркоўна, адзначаючы «глыбокі водгук экзістэнцыяльных матываў» [10] галоўным чынам у ранняй прозе аўтара (апавяданні «Што яно», «Ідучы ўсё – іду і я», «Габрыелевы прысады»). Варта прыгадаць, што герой М. Гарэцкага, не прыняты грамадствам, сацыяльна адчужаны, нават у ваенным пекле, усё ж такі не парывае сувязі з прыродай, а застаецца яе неад'емнай часткай: «Была ноч... Неба над намі – цямнэвата-сіняе, абсыпанае зоркамі, паветра – ядранае, і гэтую ноч хацелася слухаць, успамінаючы ноч і цішыню ў родным полі, у спакойны час» [4, с. 299].

Заклучэнне. Шчаслівым з'яўляецца тое пакаленне, што не ведае дэструктывізму вайны. Дваццатае стагоддзе было багатае на ваенныя падзеі, разбурэнні і гвалт над асобай.

Пісьменнік-рэаліст В. Быкаў праз выказванне аднаго з герояў – Лазняка («Трэцяя ракета») раскрывае сваю ісціну бачання вайны, абгрунтоўваючы міжнароднае становішча ў сучасным яму грамадстве: «Кожны год дзе-небудзь на свеце ішла вайна, дзяржавы, што не ваявалі, з усяе сілы рыхтаваліся да таго, і

гады нашай сталасці былі кароценькімі перапынкамі паміж дзвюма войнамі, у якіх кавалася зброя, фарміравалася ўсялюдная злосць, рыхтавалася навуковае абгрунтаванне будучай бойні і раслі салдаты будучых рот, батальёнаў, палкоў... Яна была прываблівай нам, гэтая вайна, і вабіла нас да таго часу, пакуль была выдумкай, а не рэальнасцю» [11].

М. Гарэцкі першым у беларускай літаратуры адлюстраваў псіхалагічна заглыблены вобраз інтэлігента-адраджэнца, падаючы, праз успрыманне апошнім, асэнсаванне вайны як катэгорыі антымаральнай і антыдухоўнай.

Адметным М. Гарэцкі заставаўся ў вырашэнні катэгорыі індывідуальнай свядомасці, якая знойдзе пазней сваё адлюстраванне ў «лейтэнанцкай прозе».

Пісьменнік стаяў ля вытокаў стварэння прозы адраджэння пачатку XX стагоддзя, нацыянальнай рэалістычнай прозы, менавіта аналітычна-рэалістычнага яе накірунку. Аўтар быў будзіцелем нацыянальнай свядомасці беларусаў, абапіраючыся ў сваёй творчасці на традыцыі нацыянальнай літаратуры, вуснай народнай творчасці, сусветнай класікі (Л. Талстога, Ф. Дастаеўскага, М. Гоголя, А. Чэхава, М. Кацюбінскага).

Пісьменнік-гуманіст нязменна арыентаваўся на самыя вострыя праблемы часу, на важнейшыя сацыяльныя, класавыя і маральна-этычныя канфлікты эпохі. Асноўны пафас творчасці М. Гарэцкага – вера ў чалавека і яго высокае прызначэнне. Менавіта таму героі яго твораў пераканаўчыя ў жыццёвым і мастацкім плане.

Творы аўтара з’яўляюцца змястоўнымі і эстэтычна доўгатэрміновымі, бо ў іх адлюстравана праўда пра час і чалавечае быццё, якія асэнсоўваюцца з пазіцый народных інтарэсаў і гістарычнай будучыні. У гэтым несумненна каштоўнасць вопыту М. Гарэцкага для сучаснай літаратуры. Праблемы, якія пастаўлены ім, актуальныя і зладзённыя для свайго часу. Яны атрымалі выхад у будучае, а пісьменніцкая канцэпцыя набыла аптымістычнае гучанне.

Творы «вялікага эпасу» М. Гарэцкага характарызуюцца арганічным адзінствам зместу і формы, бо сутнасць высокага мастацтва заключаецца менавіта ва ўменні сказаць пра глабальнае проста і зразумела.

Выказванне, адрасаванае даследчыкам У. Конанам героям прозы В. Быкава, арганічна падыходзіць і да характарыстыкі вобразаў, створаных творчасцю М. Гарэцкага: «... Гэта традыцыйна беларускія характары, выяўленыя не толькі пісьменнікам, але і ў ягонай чалавечай асобе. Яны пакутніцкія, але ў гэтым пакутніцтве гартуюцца ваюры духу, за якімі – будучыня» [12].

ЛІТАРАТУРА

1. Локун, В.І. Васіль Быкаў у кантэксце сусветнай літаратуры / В.І. Локун. – Мінск: Тэхнапрынт, 2005. – 228 с.
2. Прутков, Н.И. Историко-сравнительный анализ произведений художественной литературы / Н.И. Прутков. – Л., 1974. – С. 4 – 6.
3. Храпченко, М.Б. Пути историко-литературных исследований / М.Б. Храпченко // Собр. соч.: в 4 т. – М., 1982. – Т. 4. – С. 385.
4. Горький, М. Избранное / М. Горький. – Минск: Маст. літ., 1989. – 544 с.
5. Быкаў, В. Праўдай адзінай / В. Быкаў. – Мінск, 1984. – С. 3.
6. Адамович, А. Толстовские традиции в литературе о войне / А. Адамович // Великая Отечественная война в современной литературе / А. Адамович. – М., 1982. – С. 131.
7. Быкаў, В. Зб. тв.: у 6 т. / В. Быкаў. – Мінск, 1992. – Т. 1. – С. 7.
8. Ремарк, Э.М. На западном фронте без перемен. Возвращение / Э.М. Ремарк. – Минск, 1982. – С. 6.
9. Дубовец, С. Максим Горький, неюбилейное слово / С. Дубовец // Неман. – 1993. – № 2. – С. 92.
10. Корань, Л. Цукровы пеўнік / Л. Корань. – Мінск, 1997. – С. 28.
11. Быкаў, В. На крыжах: Выступленні, артыкулы, інтэрв’ю / В. Быкаў. – Мінск, 1992. – С. 96.
12. Конан, У. Праблема добра і зла ў творчасці В. Быкава / В. Быкаў // Крыніца. – 1996. – № 3. – С. 25.

Паступіў 08.04.2009